

MOSKOVA ANLAŞMASI VE TÜRKİYE’NİN KUZEY-DOĞU SINIRI

*Ayna ASKEROĞLU ARSLAN**

ÖZET

Türk-Rus ilişkileri tarihinde yer alan önemli uluslararası anlaşmalardan birisi de 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova anlaşmasıdır. Anlaşmanın özellikle her iki ülkenin sancılı dönemine denk gelmesi ve Türkiye ile komşu olan Kafkasların da işin bir parçası olması önemini arttırmıştır. Moskova anlaşmasıyla Türkiye ve Rusya sınırlarını karşılıklı güven altına almayı amaçlamışlardır. Bu çalışmada teferruatlı bir şekilde, Sovyet Rusya arşiv belgelerine dayanarak yeniden değerlendirdiğimiz Moskova Anlaşmasında Türkiye'nin kuzeydoğu sınırının belirlenmesi hususunu değerlendirdik. Bu sayede konu hakkında yapılacak yeni çalışma ve değerlendirmelerde Türk arşiv belgelerinin karşılaştırılmalı kullanma imkânı sağlanacağı düşüncesindeyiz. Konu ile alakalı bugüne kadarki çalışmalar daha ziyade ülkemiz arşiv belgelerine dayalı olarak yapılmış, 24 cilt halinde neşreden Rus Hariciye belgeleri zikredilen konuda araştırmacılar tarafından bugüne kadar değerlendirilmemiştir.

Çalışmada kullandığımız Rus arşiv belgeleri sayesinde Rus heyetinin hazırlık aşamasında nasıl bir tutum sergilediği, muhtemel gelişmeler karşısında nelere dikkat etmeleri gerektiği gibi hususlara dair yeni bilgiler ortaya konulmaktadır. Yine bu belgeler sayesinde her seferinde Ermenistan'ın hamiliğini üstlenen Rusya'nın sınır konusunda Azerbaycan'dan yana tavır takındığını (Nahçıvan'ın Azerbaycan'a verilmesi) ortaya koyma imkânı elde edilmiştir. Rusya'nın böyle bir tavır sergilemesi ve Türkiye ile hemfikir olmasının nedeni yeni kurulan Sovyet devletinin uluslararası arenada bir müttefik arayışı yanında, komünist ideolojisini yayma arzusunda bulunması olarak değerlendirilebilir. Yine bu çalışmada kullanılan Rus arşiv belgeleri sayesinde Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı, en ince ayrıntısına varıncaya kadar, sınır hattının geçtiği güzergâhlardaki dağ, vadi, ova ve yerleşim yerleri de ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Moskova Anlaşması, Türk-Rus sınırı, Rus arşivi, Elviye-i Selase, Güney Kafkasya, Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan.

TREATY OF MOSCOW AND NORTH-EAST BORDER OF TURKEY

ABSTRACT

One of the significant treaties related with the Turkish-Russian relations is the Moscow Treaty, signed in March 16th, 1921. The troublesome period of the two states and situation of the Caucasus, held in the treaty, increased its significance. Turkey and Russia aimed to assure their borderlines mutually. In this paper, the determination process of the

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, ayna12@gmail.com .

north-east border of Turkey in Moscow Treaty according to the archival documents of the Soviet Russia is evaluated in detail. It is thought that it would give a chance to the researchers who want to make comparative studies on the issue with, also, using the Turkish archival documents. The works related with the issue are based on the Turkish documents but the Russian diplomatic documents, which were published in 24 volumes, are not used.

The Russian documents, used in this works help to figure out how the Russian delegation prepared to the negotiations and how they reacted to the new developments. Also, these documents helped us to figure out that Russia, the protector of the Armenia, took the Azerbaijan's side while determining the borderline and supported Nahcivan to remain as a part of Azerbaijan. It could be thought that the new established Russian state behaved in the same way with Turkey, because it needed allies in the international arena and wanted to spread its communist ideology. In the paper, the mountains, valleys, plains and the settlements on the north-east borderline of Turkey are figured out with the help of the Russian documents.

Keywords: Treaty of Moscow, Turkey-Russia Border, Russian Archive, Elviye-i Selase, Transcaucasia, Azerbaijan, Georgia, Armenia

GİRİŞ

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan Osmanlı-Rus mücadelesinin cereyan ettiği en önemli bölgelerinden biri olan Kafkasya, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiş ve özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin sonunda imzalanan Berlin Antlaşması (13 Temmuz 1878) ile Elviye-i Selâse bölgesi savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştı¹. Bu ise Rusya'da Ekim 1917'de yapılan Bolşevik ihtilalinden sonra Güney Kafkasya'da sınırlar meselesi yeniden gündeme geldi.

Güney Kafkasya devletleri (Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan) Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilalinin ardından Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerse de aralarındaki sınır problemlerini bir türlü halledememişlerdi. Güney Kafkasya'da İngiliz nüfuzu 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros mütarekesi² akabinde daha da artmıştır. Bu tarihten sonra bölgedeki mücadele, İngilizler açısından Bolşevizmin Güney Kafkasya'ya yayılmasını önlemek, Sovyetler açısından ise İngiliz etkisini kırmak şeklinde sürmüştür. Bu esnada Türkler, Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Anadolu'da işgalci güçlere karşı zorlu bir direniş

¹ Geniş bilgi için bkz: Esin Derinsu Dayı, "Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXII, Sayı 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006, s. 91-118; Selçuk Ural, "Kurtuluşun Mondros Mütarekesi'ne Elviye-i Selase'de Yaşanan Sorunlar", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 47, Bahar 2011, s. 647-676.

² 24 maddeden oluşan Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri Kafkasya'ya ilişkindir. Detaylı bilgi için bkz. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I, Ankara 1953, s.519-524.

mücadelesi vermekte ve şiddetle askeri desteğe ihtiyaç duymaktaydı. Bu durum Ankara ve Moskova hükümetlerinin ortak düşmana karşı işbirliği yapmalarını kaçınılmaz hâle getirmekteydi.

Bu işbirliğinin temelleri Ankara'da TBMM'nin açılmasından üç gün sonra, 26 Nisan 1920'de, Mustafa Kemal Paşa'nın Lenin'e bir mektup yazmasıyla atıldı. Mustafa Kemal Paşa mektubunda Sovyet liderine emperyalist güçlere karşı askerî ve siyasi işbirliği önerisinde bulunmaktaydı. Bolşeviklerin Gürcistan'a askerî harekât yaparak İngilizleri buradan çıkarmaları durumunda Ankara hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askerî harekât yapacak ve Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesine çalışacaktı. Ankara hükümeti bu amaçla Rusya'dan başlangıç olarak 5.000 altın ve askerî mühimmat gönderilmesini talep etti³. Rus hükümetine gönderilen mektubun cevabı beklenmeden Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrıldı. Aynı gün TBMM'de okunan Lenin'in 13 Aralık 1917 tarihli "Doğu Milletler Beyannamesi" büyük bir coşkuyla karşılandı⁴. Sovyetler de, Mustafa Kemal Paşa'nın mektubuna Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Giorgiy Çiçerin tarafından yazılmış 3 Haziran 1920 tarihli bir mektupla cevap verdi. 15 Haziran'da Ankara'ya ulaşan Çiçerin'in bu mektubunda özellikle, Ermenilerin topraklarına dönmesi, "*Türk Ermenistanı, Kürdistan, Lazistan ve Batum'da plebisit (halk oylaması) yapılması*" isteniyor ve yardım bu şarta bağlanıyordu⁵. Bu şartı görmemezlikten gelen Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran'da Sovyetlere gönderdiği cevabi mektubunda "*Ermenistan ve Acemistan ile hudutlarımızın tayin hususunda*" Sovyet Rusya'nın bulunduğunu memnuniyetle kabul edeceklerini vurguladıktan sonra, komşu devletlerin terk edilen araziyi tahrip ederek Müslüman halka yönelik zulümler yaptıklarını, bu sebeplerle bölgeye askerî harekât yapmayı planlamakta iken, gelen mektup üzerine bunu ertelediklerini bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, Müslüman halka karşı Ermeni saldırılarının durdurulmasını temin amacıyla arabuluculuk için yapılacak teklifin süratle gönderilmesini de Sovyetlerden istemişti⁶.

Bu şartlar altında Türk-Sovyet görüşmeleri, 17 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'da başladı. Sözkonusu görüşmelerde Türk heyetinin hareket noktası Misâk-ı Millî idi. Yapılan görüşmelerin ardından 24 Ağustos'ta taraflarca parafe edilmesine rağmen anlaşmanın imzalanmamasının sebebi Sovyetlerin doğu vilayetlerinin, Misak-ı Milli'ye aykırı olacak şekilde, Ermenilere bırakılması şartı

³ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Der. Nimet Arsan, Ankara 1991, s. 318 (Belge no 305).

⁴ Tefik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), Ankara 1959, s. 68.

⁵ Atatürk'ün Millî Dış Politikası, (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C. I, Ankara 1992, s. 160-161; Aynı mektubun diğer bir sureti için bkz., Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz, İstanbul 1960, s. 784-785.

⁶ Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C. IV, Ankara 1991, s. 353 (Belge no. 338); Atatürk'ün Millî Dış Politikası, s. 165.

olmuştur⁷. Nitekim Bekir Sami Bey, 30 Ağustos'ta TBMM'ye gönderdiği raporda, Misâk-ı Milli gerçeğine değinmiş; özellikle Ermenilere Van ve Bitlis vilâyetlerinin verilmesi isteği karşısında bu duyarlılığın gösterildiğini belirtmiştir⁸.

Moskova Anlaşmasının Değerlendirilmesi

Anlaşmanın imzalanmamış olması Türk-Sovyet ilişkilerinin sürmesini engellemedi. 1 Eylül 1920'de Bakü'de toplanan "Şark Milletleri Kurultayı"nda Zinovyev⁹ açış konuşmasında Türkiye'ye değinerek "*Başında Mustafa Kemal'in bulunduğu hareketin komünist harekâtı olmadığını bir dakika bile unutmadıkları*"nı, "*fakat İngiliz Hükümeti'nin aleyhine yürüyen her devrim mücadelesine yardım etmeye hazır oldukları*"nı söylerken, Mustafa Kemal Paşa da, Sovyet Rusya ile dostluk ilişkilerinin, Misâk-ı Milli'den taviz vermeden sürdürülmesi gerektiğini gerek TBMM'de yapılan gizli oturumlarda, gerekse Moskova'daki Türk heyetine gönderdiği talimatta dile getirmekteydi. Nitekim 16 Ekim 1920'de Moskova'da bulunan Türk heyetine, Rusların, Misak-ı Milli'ye aykırı isteklerinin kesinlikle reddedilmesi ve emperyalizme karşı birlikte mücadele etme konusunda da Ruslardan şüphelenildiğinin kendilerine bildirilmesi emri verilmiştir¹⁰. Diğer taraftan Kâzım Karabekir Paşa da Ankara hükümetinin elini güçlendirmek amacıyla Ermenilere karşı Gümrü antlaşması ile sonuçlanacak bir askerî harekâta başlamıştır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Sovyet Rusya Hükümeti ile Türk Hükümeti'nin karşılıklı olarak elçiler ataması ilişkilerin gelişmeye devam ettiğinin bir göstergesi olmuştur. Batı Cephesi Komutanlığından alınan Ali Fuad Cebesoy, Moskova büyükelçisi olarak atanırken Rusya'nın Türkiye Büyükelçisi olarak Budi Mdivani atanmıştır. Bu esnada yapılması kararlaştırılan konferans yeri hakkındaki tartışmalar sürmekte, en küçük ayrıntılar dahi tarafların dikkatine sunulmaktaydı. Rusların Türklere öncelik tanıyarak tekliflerini titizlikle inceleyecekleri, Bakü'deki Kafkas Cephesi İhtilal Askeri Birlik üyesi S. Ordjonikidze'nin Ermenistan'da RSFSR (Rossiyskaya Sovyetskaya Federativnaya Sotsialistiçeskaya Respublika-Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) temsilcisi B. Legran'a gönderdiği 3 Şubat 1920 tarihli telgrafında açıkça belli olmuştu. Telgrafta;

"Mdivani'yi Türklere şu cevabı vermekle görevlendiriyoruz: Onlara anlaşma öncesinde görüşmeler için heyet gönderiyoruz ve Türkiye Devleti tarafından bu

⁷ Mustafa Budak, **İdealden Gerçeğe**, İstanbul 2002, s. 222.

⁸ Bu raporun tamamı için bkz. Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Ankara 2001, s. 159-164.

⁹ Grigoriy Zinovyev (gerçek ismi Ovsei-Gerşen Aronoviç Radomisl'skiy, 1883-1936) - Bolşevik partisinin önderlerinden biri olup Lenin'in yakın arkadaşlarındandı. Şark Milletleri Kurultayı döneminde Petrograd Merkez Şurası Başkanlığı yapmaktaydı, **İzvestiya TsK KPSS** [Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Haberleri], 7 Temmuz, Moskova 1990.

¹⁰ Ali Fuad Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955, s. 89-90.

amaç için gönderilen heyet ne zaman yola çıkacak, heyet üyeleri kimdir ve görüşmelerin nerede yapılacağına dair tekliflerini sunmalarını bekliyoruz. Biz heyet üyelerimizi birkaç gün sonra açıklayacağız¹¹" denilmekteydi.

Görüldüğü üzere müzakerelerin nerede yapılacağı sorusu üzerinde yoğunlaşmıştı. Nihayetinde Ankara Hükümeti'nden konferansın Moskova'da yapılması teklifinin onayını alan Rusya, konferansta toprak meselesini ele alınacağından Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılmasında ısrar etmişti. Rusya, Azerbaycan'dan ziyade Ermenistan'la ilgilenmekteydi. Türkiye ile Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sınır sorununun Sovyet Rusya'yı yakından ilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Bunu Çiçerin'in 9 Aralık 1920'de RSFSR adına Türkiye hükümetine, Doğu cephesi komutanı Kâzım Karabekir aracılığıyla ilettiği; *"Kafkas halkları arasında barış ve sıkı dostluğun kurulması Sovyet hükümetinin en büyük arzusudur. Taşnak Ermenistan'ı son günlere kadar halkların dostluğu yolunda engel olmaktadır¹²*" notunda görmek mümkündür.

Sovyet Rusya "kardeş" halkların birlik içerisinde yaşamalarını, siyasi ve diğer sorunlarını birlikte, daha doğrusu Moskova'nın kontrolünde çözecekleri görüşünü açıkça belirtmişti. Dahası Türk halkını kendisine yakın bulan Sovyet hükümeti, Türk ve Rus halkları arasındaki dostluğun oluşmasına Taşnak Ermenistan'ının engel olduğu iddiasını dile getirmekten de kaçınmamıştı.¹³ Sovyet Rusya bütün bunlara rağmen, barışı sağlamanın bir adımı olarak Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerinin Moskova'daki konferansa katılmalarını zaruri görmüş ve bu konuda ısrarcı tavrını sürdürmüştür. Sovyet Hükümetinin bu tavrını; *"Sovyet hükümeti, Azerbaycan ve Ermenistan Sovyet hükümetlerini konferansa katılmaları için davetiye gönderiyor¹⁴*" ifadesinde bulmak mümkündür.

Aynı zamanda Ermenistan Sovyet hükümetinin Sovyet Ermenistan Dışişleri Komiseri Bekzadyan'ın 10 Aralık 1920'de Türkiye hükümetine gönderilen yazısında iki devlet arasında yeni ilişkiler kurma arayışında ve Moskova konferansının iki taraf için de hayati önem taşıdığı düşüncesinde olduklarını; *"Ermenistan Sovyet hükümeti sizden Taşnaklarla imzalanan anlaşmaların geçersiz olduğunun kabulünü beklemektedir. Yeni ilişkilerin hızla kurularak halklarımızın normal hayata dönmelerini sağlamak açısından, yeni anlaşmalar imzalamak maksadıyla konferansın gecikmeden yapılmasını ümit ediyoruz. Konferans Ermenistan'daki*

¹¹ **Dokümanı Vneşney Politiki SSSR** [Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dış Politika Belgeleri, bundan sonra DVP SSSR], C. III, Moskova 1959, s. 364.

¹² **DVP SSSR**, III, s. 371.

¹³ Aynı belge.

¹⁴ **DVP SSSR**, III, s. 371.

*ihtilalin şartları göz önünde bulundurarak yapılmalıdır*¹⁵, cümleleriyle ifade etmişlerdi.

Ermenistan hükümetinin bu yazısında sadece konferansa katılma veya dostluk ilişkileri tesis etme niyeti açıklanmıyordu. Asıl niyet daha önce Taşnak Ermenistan'ı ile Türkiye arasında yapılan anlaşmanın geçersiz olduğunu Türkiye'ye kabul ettirmektir. Ermenistan'daki ihtilal şartlarının göz önünde bulundurulmasına işaret edilmesi doğrudan yeni sınırların tespitiyle ilgiliydi. Yine aynı yazıda Ermenistan hükümeti konferansın yapılacağı yerle ilgili; *"Ermenistan Sovyet Hükümeti ileride yapılacak olan konferansın, şayet siz de uygun görürseniz, Erivan, Bakü veya Gümrü'de gerçekleşmesini teklif etmektedir"*¹⁶ ifadeleriyle ilginç bir teklifte bulunmuştu.

Ermeni hükümetinin Bakü ve Erivan dışında Gümrü'yü teklif etmesi dikkat çekicidir. Bundan amacın daha önce imzalanan Gümrü antlaşmasını geçersiz kılmak olduğu anlaşılmaktadır. Zira hangi yönetime ve ideolojiye sahip olursa olsun Ermenistan, Türkiye ile Azerbaycan'dan talep ettiği topraklar konusunda hep aynı politikayı izlemişti ve bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Rus hükümeti ise konferansın Moskova'da yapılacağına kesin gözüyle baktığından yapılan teklifleri ustalıkla reddetmiştir. Mesela Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin'in TBMM hükümeti Hariciye Vekili Ahmed Muhtar'a çektiği 19 Aralık 1920 tarihli telgrafında konuyla ilgili şunlar yazılıydı:

*"Eğer müzakereler Bakü'de yapılırsa bizim Dışişleri çalışanlarımız işlerinden uzak kalacaklarından buna katiyen cevaz verilmez. Dolayısıyla, Sovyet hükümeti konferansın Moskova'da yapılmasını öngörüyor. Ermenistan ve Novorossiysk üzerinden Ankara ile bağlantının kurulması için Sovyet hükümeti üzerine düşeni yapmaktadır"*¹⁷.

Nihayet 16 Mart 1921'de Moskova'da Türkiye ile Rusya arasında 16 madde ve 1 ek'ten oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma, 20 Temmuz 1921'de Sovyet Rusya ve 31 Temmuz 1921'de ise TBMM tarafından onaylanmıştır. Taraflar onaylama belgelerini takdimini 22 Eylül 1921 tarihinde Kars'ta gerçekleştirmiştir¹⁸.

Moskova antlaşmasının 1. maddesi ve ek kısmı doğrudan Türk-Rus sınırıyla alakalıdır¹⁹. Adı geçen 1. maddede tarafların daha önce herhangi bir harici baskı

¹⁵ DVP SSSR, III, s. 379.

¹⁶ DVP SSSR, III, s. 379.

¹⁷ DVP SSSR, III, s. 392.

¹⁸ DVP SSSR, III, s. 602-604; Tengirşek, a.g.e., s. 354-357.

¹⁹ Anlaşma'nın diğer maddeleri ile ilgili bilgi için bkz. Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991, s. 68-69.

neticesinde imzalanan anlaşmaları geçersiz kılacağına dair mutabakata varıldığı ifade edildikten sonra şöyle devam etmektedir:

"İşbu anlaşmada Türkiye kavramı altında 28 Ocak 1920'de İstanbul'da Osmanlı Devleti Meclisi tarafından kabul edilen ve tüm dünya devletlerine basın yolu ile bildirilen Misâk-i Milli sınırları içerisinde olan bölgeler kastedilmektedir. Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı: Karadeniz'de bulunan Sarp köyünden başlayan hat Hedismita dağından geçip, Şavşat dağının su bölümü çizgisinden-Kanlı dağından Ardahan ve Kars sancaklarının kuzey idari sınırından devam ederek Arpaçayı ve Aras nehrinin talveglerinden²⁰ Aşağı Karasu'nun döküldüğü yere kadar gitmektedir"²¹.

Bu maddenin düzenlenmesini yeterli bulmayan taraflar çerçevesi belirlenmiş sınırı ekler halinde ayrıntılı bir şekilde şöyle ortaya koymuştur²²:

"Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı şu şekilde belirlenmiştir: (1/210.000-5 verst²³=1 inç) yüzölçümlü Rus Genelkurmayı'nın haritasına göre) Karadeniz'de Sarp köyünden başlayarak Kara Şalvar dağından (5014) Maradidi köyünün kuzeyinden Çoruh'u geçerek Sabaur köyünün kuzeyinden Hedismita dağına (7052) ulaşmaktadır. Buradan Kvakibe dağı, Kavtareti köyü, Medzibna dağının su bölümü çizgisinden Geratkesun dağına (6468) devam eder. Sonra Korda dağının (7910) su bölümü çizgisini takip ederek Şavşat dağı zirvesinin batı kısmında bulunan şimdiki Artvin bölgesinin idari sınırına çıkar. Şavşat dağının su bölümü çizgisinden geçerek Sarıçay (Kara İsal) dağına (8478) çıkarak Kviralskiy geçidinden Kanlı dağının yanında bulunan eski Ardahan bölgesinin şimdiki idari sınırına çıkar. Oradan kuzeye doğru ilerleyerek Tlil dağına (Grmanı) (8357), Ardahan'ın şimdiki sınırını takip ederek Badela köyünün kuzey doğu kısmından Posof çayına ve çayı güney kısmını takip ederek Çançah köyünün kuzeyindeki noktaya ulaştıktan sonra çaydan ayrılarak ve su bölümü çizgisini takip ederek Ayrılanbaşı dağına (8512) çıkar. Buradan Kelletepe (8463) ve Harmantepenin (9709) ardından Kasris sıradağına (9681) ulaşır ve Karzamet çayından devam ederek Kura nehrine, Kura nehrinin talveginden Kartanakev köyünün doğusundaki noktaya ulaşır. Kartanakev köyünün doğusundan Karaoğlu dağının (7259) su bölümü çizgisinden geçerek Kura'dan ayrılır. Kura nehrinin ayrılık çizgisinden sonra Hazapın gölünü ikiye bölerek 7580 tepesine çıkar ve oradan da Gekdağı'na (9152) çıkarak sırasıyla Üç Tepeler'e (9783), Taya kalesine (9716) buradan 9065 numaralı tepeden geçerek Ardahan

²⁰ Burada talveg kelimesi siyasi anlamda kullanılmıyor. Coğrafi terim olarak "talveg-bir akar su yatağının en derin yerlerini birleştiren çizgiye verilen ad" anlamına gelmektedir, **Türkçe Sözlük**, I-II, Ankara 1988, s. 1410.

²¹ **DVP SSSR**, III, s. 597-598; Cebesoy, **a.g.e.**, s. 153-154; Tengirşek, **a.g.e.**, s. 347-348.

²² **DVP SSSR**, III, s. 602-604.

²³ Versta: Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 vesta=1.0668 km'dir bkz. **Maly Entsiklopedičeskiy Slovar** [Kısa Ansiklopedi Sözlüğü], C.I, Sankt-Peterburg 1907, s. 31.

bölgesinin şimdiki sınırını terk eder. Daha sonra Büyük Akbaba (9973) dağından geçerek-8828 (8827)-7602-İbiş köyünün doğu tarafından uzanır ve 7518 tepesine ulaşarak Kızıltaş dağına (7439) (7490) Yeni Kızıltaş köyünden (Kızıltaş) ve Kara Mehmet'in batısından Camuşbu nehrine çıkar. Çoruh nehrine ulaştıktan sonra (Dilaver, Büyük Kumlu (Kımlı?) ve Tihnis köylerinin doğusundadır)-Vartanlı ve Başşuragel köylerinden nehri takip ederek Kalalı'nın kuzeyinden Arpaçayı'na çıkar. Arpaçayı'na çıktıktan sonra devamlı Arpaçayının talveginden ilerleyerek Aras nehrine ve Aras nehrinin talveginden Aşağı Karasu'nun döküldüğü noktaya kadar uzanır.

EK I (B): Ek I (A) da belirtildiği gibi, sınır hattının Arpaçayı ve Aras nehrinin talvegleri olduğunu dikkate alarak TBMM hükümeti Blokhavz hattını Arpaçayı bölgesinde bulunan Gümrü-Erivan demiryolunun şimdiki çizgisinden 8 verst ve adı geçen demiryolunun Aras nehri çevresinde 4 verst uzaklaştırma görevini üstleniyor. Yukarıda adı geçen bölgelerin hatları aşağıda I. maddenin A ve B fıkrasında Arpaçayı için II. madde de ise Aras bölgesi için gösterilmiştir”.

Arpaçayı sahası: *A) Sırasıyla Vartanlı'dan güney doğuya, Uzun Kilis'den doğuya, Bozer dağına (5096) aşarak-5082-5047-Karmir Vank'dan doğuya, Üçtepe (5578), Ani'nin doğusundaki Arazoğlu'nun doğusundan Yenikeş'in batısında Arpaçayı'na ulaşıyor. B) Arpaçayı'ndan 5019 tepesinin doğusuna uzaklaşıyor ve doğrudan 5481 tepesine çıkarak Kızılkul'un 4,5 verst doğusundan Bocalı'nın doğusuna 2 verst, sonra Digorçayı ve bu çayı takiben Düzgeçit köyüne ulaşıncı Karabağ yıkıntılarında doğrudan kuzeye ilerleyerek Arpaçayı'na çıkıyor.*

Aras sahası: *Haraba Alican ve Süleyman (Diza) köyünün arasında düz çizgi.*

Bir taraftan Gümrü-Erivan demiryolu ile bölünmüş olan diğer taraftan adı geçen demiryolundan 8 ve 4 verst uzaklığında olan bölgelerin Büyük Millet Meclisi hükümeti herhangi bir tahkimat yapmamakla ve oralarda askeri birliklerini konuşlandırmamakla görevlendirilmiştir. Fakat adı geçen bölgelerde asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla ve de idari gereçler için asker bulundurma hakkı tanınmıştır²⁴”.

Bu suretle günümüzde de geçerli olan Türkiye-Sovyet Rusya sınırı tespit edilmiştir. I. Madde değerlendirildiğinde, Sovyetlerin ince politik oyunları hemen göze çarpmaktadır. Sovyetler, Türkiye adı altında Misak-i Milli kapsamındaki bölgelerden bahsederken Ahıska, Ahılkelek ve Batum'a kadar olan toprakların Sovyet Rusya (Gürcistan)'nın bir parçası olduğunu tereddütsüz kabul etmesi dikkat çekicidir. TBMM hükümetinin buradaki başarısızlığı bu tür kelime oyunlarına

²⁴ Ek I (A) ve Ek I (B) için bkz. **DVP SSSR**, III, s. 602-604; Tengirşek, **a.g.e.**, s. 354-357; Soysal, **a.g.e.**, s. 36-38.

gereken cevabın verilmemesi, dahası Moskova konferansı sürecinde Sovyet Rusya'ya özellikle sınırlar konusunda taviz verilmesidir. Dönemin şartları değerlendirildiğinde TBMM hükümetinin belli bir ölçüde bazı tavizlere göz yumduğu söylenilebilir. Bununla birlikte onbinlerce Türkün Türkiye sınırları dışında kalması vahim sonuçlar doğurmuştur. Zira Türkiye sadece nüfus ve toprak kaybetmekle kalmamış aynı zamanda önemli stratejik ve iktisadi potansiyele sahip olan Batum'u da Gürcistan'a teslim etmiştir.

Anlaşmanın II. maddesi Batum bölgesi ve Batum limanı ile alakalıdır. Buna göre;

"Türkiye Batum limanını ve anlaşmanın I. maddesinde belirtilen bölge sınırının kuzeyinde bulunan ve Batum bölgesinin bir kısmını oluşturan toprakların hâkimiyetinin Gürcistan'a bırakılmasını şu şartlarla kabul ediyor:

1) I. maddede belirttiğimiz bölge halkı idari açıdan geniş bir otonomi hakkına sahip olacaktır. Her topluluk kendi kültür ve dini haklarını özgürce yaşayabilecek ve istekleri çerçevesinde arazi kanunu çıkarabilecektir.

2) Batum limanından Türkiye'ye veya Türkiye'den Batum'a gönderilen yük gemileri vergisiz ve herhangi bir gecikme olmadan hem normal hem de transit geçiş yapabilecekler. Türkiye Batum limanını vergisiz kullanma hakkına sahiptir."

Anlaşma maddeleri değerlendirildiğinde Türkiye'nin bırakınz kaybettiklerini, kazandığı haklarını bile kullanmadığı ortaya çıkmaktadır. Sovyetler, Türkiye'ye Batum konusunda böyle bir ayrıcalık tanıyarak ileride Türkiye'nin de ideolojik olarak kendi yanında yer alacağını ummuştur.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türkiye'nin, sınır konusunda başarı elde ettiğini söylemek mümkündür. Mesela Türkiye'nin Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan'a verilmesini sağlaması büyük bir başarıdır. Her ne kadar bölgeye Ermenistan talip olmuşsa da nihayetinde Azerbaycan'ın bölünmez bir parçası durumundaki Nahçıvan bölgesi Azerbaycan'a bırakılmıştır. Anlaşmanın III. maddesinde bu husus: *"Bu anlaşmanın Ek I (C)'de belirlenen sınırlar içerisinde bulunan Nahçıvan bölgesinin üçüncü bir devlete verilmemesi şartıyla Azerbaycan himayesi altında özerk statüye sahip olması taraflarca kabul edilmiştir. Nahçıvan topraklarının doğuda Aras'ın talveği, batıda Dagna dağı (3829)-Velidağı (4121)-Bagarzik (6587) ve Kömürlüdağı (6930) çizgisi arasında sıkışmış üçgen kesiminde, bu toprakların Kömürlü dağından (6930) başlayarak Seray Bulak dağı (8071)-Ararat istasyonundan geçerek Karasu ile Aras'ın birleştiği yerde sona eren sınır hattı Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinden oluşan komisyon tarafından belirlenecektir²⁵"* cümleleriyle açık bir şekilde ifade edilmiştir

²⁵ DVP SSSR, III, s. 598-599; Tengirşek, a.g.e., s. 348-349; Soysal, a.g.e., s. 33.

Sözkonusu anlaşmada sadece ilgili maddenin yazılmasıyla yetinilmemiş, Nahçıvan arazisinin sınırları ek bir maddeyle ayrıntılı bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Adı geçen ek madde: "*İşbu anlaşmanın EK I (C)'de ifade edilen sınırlar içerisinde bulunan Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan tarafından herhangi bir üçüncü devlete bölge hakimiyetini tanımamak şartıyla Azerbaycan hakimiyeti altında otonom bir bölge oluşması her iki cihet tarafından da kabul edilmiştir. Nahçıvan sahası: Ararat istasyonundan Saray Bulakdağı (8071) devam eder ve sırasıyla Kömürlüdağı (6839), (6930), 3080, Sayatdağı (7868) ve Kurt Kulak köyüne ulaşır Gamesurdağı (8160), 8022 tepesi ve Kükidağı (10282)'dan geçerek eski Nahçıvan sancağının doğu idari sınırına ulaşır*²⁶" şeklinde düzenlenmiştir.

Böylece Türkiye ve Rusya, Nahçıvan'ın sınırlarını çizmiş ve güvence altına almıştır. Sınırın tespit edildiği komisyona Rusya kendisini doğrudan dâhil etmeyerek Ermenistan ve özellikle Azerbaycan heyetine güvendiğini göstermek istemiştir. Burada önemli hususlardan biri Nahçıvan'a Azerbaycan himayesi altında otonom bölge statüsünün tanınmasıdır.

Moskova anlaşmasından sonra Türkiye ve Rusya için yapılması gereken tek husus bu anlaşmanın ilgili maddelerinin Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine kabul ettirilmesi olmuştur. Bu amaçla Kars'ta bir konferansın yapılması kararlaştırılmıştır. Moskova anlaşması ile TBMM hükümeti, sınır meselesinde Batum, Ahıska ve Ahılkelek dışında Misâk-ı Millî'de öngörülen sınırları Sovyet Rusya'ya kabul ettirmiştir.

SONUÇ

Türk Millî Mücadelesi dönemine denk düşen Moskova anlaşması Güney Kafkasya'daki sınır problemleri hususunda en belirleyici anlaşma niteliğindedir. Bu anlaşma ile Ankara hükümeti, Misâk-ı Millî'de yer almasına rağmen Elviye-i Selâse'nin merkezi olan Batum, Ahıska ve Ahılkelek'i Sovyetlere terk etmek zorunda kalmıştır. Bunda Ankara hükümetinin Sovyet askerî yardımına duyduğu ihtiyaç etkili olmuştur. Bir başka deyişle Moskova anlaşması, Brest-Litovsk Antlaşması'nın rövanş niteliğindedir. Sovyetler, Brest-Litovsk'daki çekişen tavırlarını bırakarak kendi şartlarını Ankara hükümetine kabul ettirmekte bir hayli başarılı olmuştur denilebilir. Ankara hükümeti, daha sonra Moskova anlaşmasının hükümleri çerçevesinde, Güney Kafkasya'nın üç Sovyet cumhuriyeti olan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile 13 Ekim 1921'de Kars anlaşmasını imzalamıştır. Böylece, 1878'den beri Türk-Rus ilişkilerinde problem olan Güney Kafkasya'daki sınırlar meselesi, Çarlık Rusya'nın varisi olan Sovyetler Birliği lehine çözümlenmiştir. Her iki anlaşma ve özellikle sınırlar, Sovyetler Birliği'nin

²⁶ DVP SSSR, III, s. 604; Tengirşek, a.g.e., s. 358

dağılmasından sonra Güney Kafkasya'da kurulan devletlerin de sınırları olmuştur. Ancak bu sınırlar hususunda çeşitli ihtilaflar bulunmaktadır. Güney Kafkasya'daki sınır problemlerinin Bolşevik ihtilâli sonrası siyasî ve askerî gelişmelerin birer sonucu olduğunu ifade etmek gerekir. Ermenistan'ın Azerbaycan'dan Dağlık Karabağ'ı istemesi ve Gürcistan'da baş gösteren Gürcü-Abaza ve Gürcü-Acara sorunları ile Gürcistan ve Ermenistan arasında çıkması muhtemel Cevahet (Ahılkelek ve Ahıska'nın bir bölümü) sorunu, günümüzde de güncelliğini korumaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Dokümanı Vneşney Politiki SSSR** [Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dış Politika Belgeleri], 24 Cilt, Moskova 1957-1961.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası**, (Millî Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, C.I, Ankara 1992.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Der. Nimet Arsan, Ankara 1991.
- Bıyıklıoğlu, Tefvik; **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959.
- Budak, Mustafa; **İdealden Gerçeğe**, İstanbul 2002.
- Cebesoy, Ali Fuad; **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955.
- Dayı, Esin Derinsu, "Millî Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. XXII, Sayı 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006.
- Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara 1991.
- Erim, Nihat; **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C.I, Ankara 1953.
- İzvestiya Tsk KPSS**, 7 Temmuz, Moskova 1990.
- Karabekir, Kâzım; **İstiklâl Harbimiz**, İstanbul 1960.
- Mahy Entsiklopedičeskiy Slovar** (Kısaca Ansiklopedi Sözlüğü), C. I, Sankt-Peterburg 1907.
- Tengirşek, Yusuf Kemal; **Vatan Hizmetinde**, Ankara 2001.
- Türkçe Sözlük I- II**, Ankara 1988.
- Ural, Selçuk, "Kurtuluşun Mondoros Mütarekesi'ne Elviye-i Selase'de Yaşanan Sorunlar", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı 47, Bahar 2011.

EKLER**Ek-1: Moskova Antlaşması'nın Rusça Metni (DVP SSSR, III, s.597-604)**

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 1. sayfası

Красного Креста, способные стать в ряды открытых врагов борющихся за свое светлое будущее рабочих и крестьян России.

Председатель Центрального Комитета
Красного Креста
З. Соловьев

Печат. по арх.

342. Договор между Россией и Турцией

[16 марта 1921 г.]

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Правительство Великого Национального Собрания Турции, разделяя принципы братства наций и права народов на самоопределение, отмечая существующую между ними солидарность в борьбе против империализма, равно как и тот факт, что всякие трудности, созданные для одного из двух народов, ухудшают положение другого, и всецело воодушевляемые желанием установить между ними постоянные сердечные взаимоотношения и неразрывную искреннюю дружбу, основанную на взаимных интересах обеих сторон, решили заключить договор о дружбе и братстве и назначили для сего своими уполномоченными:

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики:

Геorgia Чичерина, Народного Комиссара по Иностранным делам и члена Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и Джелал-Эддина Коркмасова, члена Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и

Правительство Великого Национального Собрания Турции:

Юсуф Кемаль-бея, Народного Комиссара по Народному Хозяйству Великого Национального Собрания Турции, депутата Кастамони в том же Собрании, доктора Риза Нур-бея, Народного Комиссара по Просвещению Великого Национального Собрания Турции, депутата Синопа в том же Собрании и Али Фуад-пашу, Чрезвычайного и Полномочного Посла Великого Национального Собрания Турции, члена от Ангоры в Великом Национальном Собрании,

каковые, после обмена полномочиями, найденными в надлежащей и законной форме, согласились о нижеследующем:

Статья I

Каждая из Договаривающихся сторон соглашается в принципе не признавать никаких мирных договоров или иных

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 2. Sayfası

международных актов, к принятию которых понуждалась бы силою другая из Договаривающихся сторон. Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики соглашается не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и не признанных Национальным Правительством Турции, представленным ныне ее Великим Национальным Собранием.

Под понятием Турции в настоящем договоре подразумеваются территории, включенные в Национальный Турецкий Пакт от 28 января 1920 (1336) года, выработанный и провозглашенный Оттоманской Палатой Депутатов в Константинополе и сообщенный прессе и всем государствам⁶⁷.

Северо-восточная граница Турции определяется: линией, которая, начинаясь у деревни Сарп, расположенной на Черном море, проходит через гору Хедисмта, линией водораздела горы Шавшет — горы Канны-даг, она следует затем по северной административной границе Ардаганского и Карского санджаков — по тальвегу рек Арпа-чай и Аракс до устья Нижнего Карасу (подробное описание границы и вопросы к ней относящиеся определены в приложениях I (A) и I (B) и на прилагаемой карте, подписанной обеими Договаривающимися сторонами).

Статья II ✓

Турция соглашается уступить Грузии сюзеренитет над портом и городом Батумом и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в статье первой нынешнего Договора, и составлявшей часть Батумского округа, при условии, что

1) население местностей, указанных в настоящей статье, будет пользоваться широкой местной автономией в административном отношении, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить земельный закон, соответствующий его пожеланиям.

2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт, беспошлинно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их какими бы то ни было сборами, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за то специальных сборов.

Статья III

Обе Договаривающиеся стороны согласны, что Нахичеванская область в границах, указанных в приложении I (C) настоящего Договора, образует автономную территорию под про-

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 3. sayfası

тектором Азербайджана, при условии, что Азербайджан не уступит сего протектората третьему государству.

В образующей треугольник зоне Нахичеванской территории, заключенной на востоке между тальвегом Аракса, а на западе линией, проходящей через горы Дагна (3829) — Велидаг (4121) — Багарзик (6587) — гора Кемурлю-даг (6930), линия границы указанной территории, начинающаяся от горы Кемурлю-даг (6930), переходящая через гору Серай Булак (8071) — станцию Арарат и оканчивающаяся у скрещения Карасу с Араксом, будет исправлена комиссией, состоящей из делегатов Турции, Азербайджана и Армении.

Статья IV ✓

Обе Договаривающиеся стороны, констатируя соприкосновение между национальным и освободительным движением народов Востока и борьбой трудящихся России за новый социальный строй, безоговорочно признают за этими народами право на свободу и независимость, а равным образом их право на избрание формы правления, согласной их желаниям.

Статья V ✓

Дабы обеспечить открытие проливов и свободу прохождения торговых судов для всех народов, обе Договаривающиеся стороны соглашаются передать окончательную выработку международного статута Черного моря и проливов будущей Конференции из делегатов прибрежных государств, при условии, что вынесенные ею решения не нанесут ущерба полному суверенитету Турции, равно как и безопасности Турции и ее столице Константинополю.

Статья VI

Обе Договаривающиеся стороны признают, что все договоры, до сего времени заключенные между обеими странами, не соответствуют обоюдным интересам. Они соглашаются поэтому признать эти договоры отмененными и не имеющими силы.

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики заявляет, в частности, что оно считает Турцию свободной от всяких к нему денежных или иных обязательств, основанных на международных актах, ранее заключенных между Турцией и царским правительством.

Статья VII

Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, признавая режим капитуляций

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 4. sayfası

несовместимым с свободным национальным развитием всякой страны, равно как и с полным осуществлением ее суверенных прав, считает потерявшими силу и отмененными всякого рода действия и права, имеющие какое-либо отношение к этому режиму.

Статья VIII

Обе Договаривающиеся стороны обязуются не допускать образования или пребывания на своей территории организаций или групп, претендующих на роль правительства другой страны, или части ее территории, равно как и пребывания групп, имеющих целью борьбу против другой страны. Россия и Турция принимают на себя такое же обязательство и в отношении Советских Республик Кавказа, при условии взаимности.

Считается установленным, что под турецкой территорией, упомянутой в настоящей статье, подразумевается территория, находящаяся под непосредственным военным и гражданским управлением Правительства Великого Национального Собрания Турции.

Статья IX

Для обеспечения непрерывности сношений между обеими странами, Договаривающиеся стороны обязуются принять по взаимному согласию все необходимые меры в целях сохранения и развития возможно скорее железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, равно как и обеспечения свободного передвижения людей и товаров между обеими странами, без каких-либо задержек.

Однако признается, что в отношении передвижения, въезда и выезда как путешественников, так и товаров, будут полностью применяться установленные в каждой стране на этот счет правила.

Статья X

На граждан обеих Договаривающихся сторон, находящихся на территории другой стороны, будут распространяться все права и обязанности, вытекающие из законов страны, в коей они находятся, за исключением обязанностей по национальной обороне, от коих они будут освобождены.

Вопросы, касающиеся семейного права, права наследственного и дееспособности граждан обеих сторон, также составляют исключение из постановлений настоящей статьи. Они будут разрешены особым соглашением.

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 5. Sayfası

Статья XI

Обе Договаривающиеся стороны согласны применить принцип наибольшего благоприятствования к гражданам каждой из Договаривающихся сторон, пребывающим на территории другой стороны.

Настоящая статья не применяется к правам граждан союзных России Советских Республик, равно как и к правам граждан мусульманских государств, союзных Турции.

Статья XII

Всякий житель территорий, составлявших до 1918 года часть России, каковые Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики признает находящимися ныне под суверенитетом Турции на основании настоящего Договора, имеет право свободно покинуть Турцию и взять с собой свои вещи и свое имущество или их стоимость. Подобное же право распространяется на жителей территории Батума, суверенитет на которую Турция настоящим Договором уступает Грузии.

Статья XIII

Россия обязуется репатриировать в Турцию за свой счет до северо-восточной границы Турции, в продолжение 3-месячного для Европейской России и Кавказа и 6-месячного срока для Азиатской России, считая со дня подписания настоящего Договора, всех военнопленных и гражданских пленников турок, находящихся в России.

Турция принимает на себя то же обязательство в отношении русских военнопленных и гражданских пленников, которые еще находятся в Турции.

Подробности этой репатриации будут установлены особой конвенцией, которая должна быть выработана немедленно по подписании настоящего Договора.

Статья XIV

Обе Договаривающиеся стороны согласны в ближайшем времени заключить консульскую конвенцию, равно как и соглашения, регулирующие все экономические, финансовые и другие вопросы, необходимые для установления между обеими странами дружественных отношений, указанных во вступлении к настоящему Договору.

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 6. Sayfası

Статья XV

Россия обязуется предпринять в отношении Закавказских Республик шаги, необходимые для обязательного признания этими Республиками в договорах, которые будут заключены ими с Турцией, статей настоящего Договора, непосредственно их касающихся.

Статья XVI

Настоящий Договор подлежит ратификации. Обмен ратификационными грамотами состоится в Карсе в возможно ближайший срок.

Настоящий Договор вступит в силу с момента обмена ратификационными грамотами, за исключением ст. XIII.

В удостоверение изложенного вышеупомянутые уполномоченные подписали настоящий Договор и скрепили его своими печатями.

Составлено в 2-х экземплярах в Москве шестнадцатого марта тысяча девятьсот двадцать первого года (тысяча триста тридцать седьмого).

Георгий Чичерин
Джелал Коркмасов

Юсуф Кемаль
Д-р Риза Нур
Али Фуад

ПРИЛОЖЕНИЕ I (А)

Северо-восточная граница Турции установлена нижеследующим образом (согласно карте русского Генерального Штаба масштабом 1/210 000 — 5 верст в дюйме):

Деревня Сарп на Черном море — гора Кара Шальвар (5014) — пересекает Чорох к северу от деревни В. Марадиди — проходит севернее деревни Сабаур — гора Хедисмта (7052) — гора Квакибе — деревня Кавтарети — линия водораздела горы Медзибна — гора Гераткесун (6468) — следуя по линии водораздела горы Корда (7910) — выходит по западной части хребта Шавшетского к прежней административной границе бывшего Арвинского округа — проходя по линии водораздела горы Шавшетской, выходит на гору Сарычай (Кара Исал) (8478) — перевал Квиральский — оттуда выходит на прежнюю административную границу бывшего Ардаганского округа у горы Канны-даг — оттуда, направляясь к северу, доходит до горы Тлил (Грманы) (8357) — следуя прежней границы Ардагана, выходит к северо-востоку от деревни Бадела, к реке Посхов-чай и следует по этой реке к югу до пункта севернее деревни Чанчах — там оставляет эту реку и, идя по водоразделу, выходит на гору Айрилян-баши

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 7. sayfası

(8512) — проходит по горам Келле-тапа (8463) и Харман-тапа (9709) — достигает горы Касрис-сери (9681) — отсюда следует по реке Карзамет-чай до реки Куры — отсюда идет по тальвегу реки Куры к пункту к востоку от деревни Карта-накев, где отходит от Куры, проходя по линии водораздела горы Кара-оглы (7259) — оттуда, разделяя на две части озеро Хазапин, выходит к высоте 7580 и оттуда к горе Гекдаг (9152) — Учь-Тапаляр (9783) — Тая-кала (9716) — вершина 9065, где покидает прежнюю границу Ардаганского округа и проходит по горам Бол. Ах-Баба (9973) — 8828 (8827) — 7602 — проходя на восток от деревни Ибиш, доходит до высоты 7518 и затем к горе Кизил-даш (7439) (7490) — деревня Новый Кизил-даш (Кизил-даш) — проходя к западу от Кара-Мамед, выходит на реку Джамушбу-чай (расположенную к востоку от деревень Делавер, Б. Кмлы и Тихнис) — через деревни Вартанлы и Баш-Шурагель, следуя по упомянутой реке, выходит к реке Арпа-чай к северу от Калали — оттуда, следуя все время по тальвегу Арпа-чай, выходит к р. Аракс — следует по тальвегу Аракса до впадения в него Нижнего Карасу.

(NB. Разумеется, граница следует по линиям водоразделов вышеуказанных высот).

*Георгий Чичерин
Джелал Коркмасов*

*Юсуф Кемаль
Д-р Риза Нур
Али Фуад*

ПРИЛОЖЕНИЕ I (B)

Принимая во внимание, что пограничной линией, как это указано в Приложении I (A), являются тальвеги рек Арпа-чай и Аракса, Правительство Великого Национального Собрания обязуется отодвинуть линию блокгаузов на расстояние восьми верст от железной дороги Александрополь — Эривань в настоящем ее начертании в районе Арпа-чай и на расстояние четырех верст от вышеупомянутой железнодорожной линии в районе Аракса. Линии, ограничивающие вышеупомянутые районы, указаны ниже для зоны Арпа-чай в пунктах А и Б параграфа I и для зоны Аракса в параграфе II.

I. Зона Арпа-чай

А) К юго-востоку от Вартанлы — к востоку от Узун-Килиса — через гору Бозяр (5096) — 5082 — 5047 — к востоку от Кармир-ванк — Учь-тапа (5578) — к востоку от Аразоглы к востоку от Ани — достигает Арпа-чай к западу от Еникей.

Moskova Antlaşması'nın Rusça Metninin 8. Sayfası

Б) Отходит от Арпа-чай к востоку от высоты 5019 — идет прямо к высоте 5481 — в 4¹/₂ верстах к востоку от Кызыл-кула — в двух верстах к востоку от Боджалы — затем река Дигор-чай — следует вдоль этой реки до деревни Дуз-Кечут и идет прямо к северу от развалин Карабаг и выходит на Арпа-чай.

II. Зона Аракса

Прямая линия между Хараба Алиджан и деревней Сулейман (Диза).

В зонах, ограниченных с одной стороны линией железной дороги Александрополь — Эривань и — с другой, линиями, расположенными в расстоянии восьми и четырех верст от вышеуказанной железнодорожной линии, Правительство Великого Национального Собрания обязуется не возводить каких бы то ни было фортификационных укреплений (эти линии расстояния находятся вне вышеуказанных зон) и не содержать в них регулярных войск. Однако оно сохраняет право иметь в вышеуказанных зонах войска, необходимые для поддержания порядка, безопасности и для административных надобностей.

*Георгий Чичерин
Джелал Коркмасов*

*Юсуф Кемаль
Д-р Риза Нур
Али Фуад*

ПРИЛОЖЕНИЕ I (С)

Территория Нахичевани

Станция Арарат — гора Сарай-Булаг (8071) — Кемурлюдаг (6839), (6930) — 3080 — Саят-даг (7868) — деревня Курт-кулаг (Кюрт-кулаг) — Гамесур-даг (8160) — высота 8022 — Кюки-даг (10282) и восточная административная граница прежнего Нахичеванского уезда.

*Георгий Чичерин
Джелал Коркмасов*

*Юсуф Кемаль
Д-р Риза Нур
Али Фуад*

Печат. по арх. Опул. в «Собрании узаконений...» № 73, 12 декабря 1921 г., стр. 731—735.

Договор ратифицирован ВЦИК 20 июля 1921 г., Великим Национальным Собранием Турции — 31 июля 1921 г. Обмен ратификационными грамотами состоялся 22 сентября 1921 г. в г. Карсе.

